

Јован Делић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет

https://doi.org/10.18485/ai_gozik.2019.ch2
821.163.41.09

БОЛИ ЛИ ОТАЏБИНА ИЛИ О СЕРБИИ МИЛОША ЦРЊАНСКОГ

– Свечана бесједа у Андрићграду, 16. XII 2018 –

Боли ли отаџбина? Као тајна, скривена и неизлечива болест; као ангина пекторис? Може ли се пјевати о отаџбини као болести? Је ли то патриотска пјесма? О чему пјева *Србија* Милоша Црњанског, поема којој се приписује нејасност и херметичност; којој се, каткад грубо, чак и непристојно, пориче вриједност? Боле ли отаџбинска гробља у туђини, макар и блиској, пријатељској туђини, било да је ријеч о плавој, како рече Бојић, као ум бескрајној гробници, или о оном копненом гробљу на острву, зараслом у коров, чкаљ и драчу, који боду табане придошлице?

Тај бол и та болест – које сам тако жестоко и непосредно осјетио нашавши се у туђини, док су ми у крви черечили и разарали отаџбину, а ја, трагајући за гробом једног давно преминулог логораша, газио по огромном словенском гробљу по Њемачкој, са понеким српским именом – призвали су ми, попут бљеска муње, асоцијацију: Црњански, *Србија*.

То је интимни разлог зашто сам се одлучио да данас говорим о *Србији* Милоша Црњанског.

Када у туђини осјетите да остајете без државе, без идентитета, схватите шта је држава и колико је важна, а

у срцу вам се болно разјасни како је било Црњанском, и Дучићу, и Растку када су се у Другом свјетском рату нашли у туђини, а државе нема. Јуче су били угледни представници своје земље у свијету, данас – емигранти; сјутра ће двојица умријети, а прекосјутра ће трећи постати најамни обућарски радник у Лондону.

Али то ће Црњански доживјети тек петнаестак и више година касније: *Сербиу* пјева на Крфу 1925. године, и то је други, овога пута професионални разлог мога интересовања за ову поему. *Србија* завршава прву фазу стваралаштва Милоша Црњанског. Испод поеме је уписано мјесто и вријеме њенога настанка – Крф, 1925. Објављена је у *Српском књижевном гласнику* почетком 1926, чији је уредник за поезију – гле чуда! – постао Милош Црњански. Само двије године послје *Србије*, већ од 1928, слиједе у истом часопису *Сеоба*. *Србија* је граничник, или можда најава *Сеоба*. Како је у том свијетлу видјети и тумачити?

Не подносим мистификаторе ни продавце магле у науци о књижевности, у тумачењу књижевности. Волим што је могућно прецизније увиде и тежим за њима. Највише цијеним преводачка читања и трудим се да се приближим том идеалу. Преводацац би морао да разумије дјело до у нијансу; да проникне у звук, посебно ако је о пјесничком дјелу ријеч, у ритам, у природу стиха и строфа, у лексику и синтаксу, у мелодију и интонацију, па да разумије и освијетли шири контекст.

У разумијевању *Србије* највише су ми помогли двије паметне жене: Италијанка Розана Морабито, професорка и преводацац *Србије*, и професорка Филозофског факултета у Новом Саду Горана Раичевић, која је из рукописа своје књиге у настајању о Милошу Црњанском несебично извукла за свог бившег настав-

ника пет страна текста, знајући да ћу то искористити. Хвала објема. Обје су упућивале на друга пјесникова дјела настала у приближно исто вријеме. Обје су видјеле да се српски пјесник огледнуо, заједно са својом отаџбином, у Јонском мору препуном костију српских младића. Обје су, најзад, угледале присну везу између *Сербие* и замисли вишетомног романа *Сеобе*, чијем је писању Црњански приступио брзо након објављивања поеме.

На отаџбину и на завичај највише се мисли у туђини. Све три поеме Милоша Црњанског су у туђини испјеване. Испод *Стражилова* пише: Фиезоле, 1921; испод *Сербие*: Крф, 1925; испод *Ламентата над Београдом*: Cooden Beatch 1956. Све три су у судбинској вези, о којој овдје, данас, не можемо говорити. Све три је испјевала меланхолична душа у разним фазама свога живота и осјећања пјесничког позива.

Пјесник *Стражилова* је пјесник мисије, Бранков двојник, спреман да се жртвује за колектив, за свој народ, и тако ублажи тугу заједнице, национа, и дадне смисао својој меланхолији и својој поезији.

„Дивној мелодичној архитектури *Стражилова* – пише Розана Морабито – одговара неколико година касније испјевана мрачна и замршена дисонанца *Сербие*.“

А Горана Раичевић прецизира:

„*Сербија* је антипод, антиклимакс авангардистичке вере *Стражилова*, вере у моћ уметника и уметности да покрену и промене свет, да донесу мир након буке и беса који је тај свет довео на ивицу понора.“

Нипошто нијесам склон потцјењивању музикалности и мелодичности *Сербие*, посебно послије, за мене чудесног, подухвата Светислава Божића. Овај композитор је на стихове *Сербие* написао „духовни

концерт“, односно музичку поему за мјешовити хор, а то се са мелодијски проблематичном пјесмом не може направити. Он је у *Србији* осјетио и открио звучни, мелодијски потенцијал за своју духовну композицију у српско-византијској традицији. Божић, по правилу, бира пјесме великих српских пјесника које у себи носе тугу и сузу, с увјерењем да њима може одшкринути „врата спаса“. Толико о мелодијски „проблематичној“ *Србији*.

Крф, мјесто горког спасења и српска гробница, бјеше и Одисејево острво – ту се и Одисеј докопао копна. Тешко да је Црњански могао слутити и 1919, када је објавио *Лирику Итаке*, и 1925, када је на Крфу испјевао *Србију*, да његова одисеја није завршена Првим свјетским ратом, већ да тек предстоји кроз петнаестак година, и да ће трајати ужасну четврт стољећа. Али да је у Јонском мору потопио наде и заносе и дотакао само дно бесмисла живота – у то нема сумње. О томе – подсјећа нас Горана Раичевић – свједочи писмо упућено Иви Андрићу од 12. јула 1925. године, у којем стоји реченица: „Живот, драги мој Андрићу, уопште нема смисла.“

Црњански долази на Крф по задатку, као новинар *Времена*, читајући успут писма Милутина Бојића, који је био са „ванредним предосећањем ране смрти“ али „и све друге горчине крфске трагедије и комедије“. Црњански, очито, високо цијени предсмртног Бојића и даје му омаж насловом својих репортажа са Крфа, писаних 1925. године: „Крф, плава гробница“.

Испливах гробљу, у несвести, као модар рак.
 Вазнесен у зеленом вртлогу из бездана.
 Са неба је у свет отицала ноћ звездана
 а Месец, у таму, спуштао свој последњи зрак.

Безмерно је свитало и ја, неизвесна сен,
са острвом овим осунчаним вукодлаком,
још у мутном сну, у вале и пене разнесен,
поскоких морем рујним, на игру лак и лаком.

Све је овдје необично онеобичено: од граматичких облика и спојева – глагол у аористу уз датив: *испливах гробљу* – пјесничких слика, остварених поређењем и метафором којима се представља лирски, односно пјеснички субјекат: *у несвести, као модар рак, ја, неизвесна сен, са острвом овим осунчаним вукодлаком*, па до доба дана: зора, свитање, смјена ноћи и дана, одлазак ноћи „у свет“ звездани, и у таму последњег мјесечевог зрака.

Ко је још у свитање испливао гробљу?!

У пјесми изостаје опис гробља. Налазимо га у репo-тражи Црњанског:

„Гробље је опкољено камењем, али је и разнесено. Било је и ципреса. Грчке избеглице из Мале Азије исекле су их. Унутар гробља је само чкаљ, трска и травурина. Избоде ноге док му се приђе.

Крстаче су покрхане и већином попадале, а имена већином од кише спрана. Постоје још велике заједничке крстаче, по којима је написано: ’За Правду и Слободу.’“

Острво, „осунчани вукодлак“, вјероватно је Крф, а могло би с исто толико разлога бити Видо. Вукодлак је фолклорно, митско биће које пије крв; овога пута крв српских младића, у море бачених, без реда и обреда, непојаних, несахрањених. Вукодлак је биће ноћи и таме; још га није отјерала свјетлост долазећег дана; још је у мутном сну:

„Сва та обала до Крфа, страшна и ужасна, што сам је гледао погнуте главе, са лађе, наше је гробље. (...) Уздуж и попреко, Крф је засејан нашим гробовима. После неколико дана, они се чине безбројни, као да их има

под сваком маслином и сваком стеном. (...) Крф је запуштена башта што плива са нашим гробљима по мору. (...) Да смо за наше мртве, по свету, свећом тражили изложеније, видније, место за гробље не би га нашли, толико је тај Крф јавно место, на путу од Запада ка Азији. Општи врт, у који свако залази да се одмори.“

Право је „острво мртвих, острво Видо, са најстрашнијим гробљем намучене Србије“. Ово је вечерња слика тога острва, виђена очима српскога пјесника:

„Увече острво Видо плива као велика хумка у плавој пучини мора. Песак на дну, обасјан месечином, пун је костију младића. Војска се повукла из Албаније на дно мора.“

Послије два уводна катрена слиједи квинта, а са њом и најава *Србије* у засебном стиху, који има статус самосталне, четврте строфе:

Погледах увис, да ли је то месечине прах,
или је ледени вир зоре, што ми гуши дах?
Нисам знао да ми, трешњом и бистрим потоком,
и страсном виткошћу девојке, њином притоком.
Она то већ, из далека, колена пребија!

Први пут изговорих: Србиа.

Строфа у којој пјеснички субјекат осјећа гушење даха при погледу увис, завршава се изненадним сазнањем да му то отаџбина из даљине „колена пребија“, и то сликама које би требало да су окрепљујуће и животодајне: трешњом, бистрим потоком и виткошћу девојке. Трешњу и поток – бистар или румен – сретали смо у завичајним сликама Црњанског. Виткоћа дјевојке дјелује необично и неочекивано. Али ако знамо да ће се нешто касније тематизовати брак и рађање, и то управо

у контексту који „колена пребија“, онда је ова слика и те како мотивисана и оправдана цјелином пјесме.

Несумњиво је стилоген и вишеструко знаковит и значајан архаизован облик топонима у наслову, „с фонетским црквенословенским обиљежјем“ – *Србија*. Да ли је то први пут тај и такав облик пјесник употребио у неком свом умјетничком остварењу? Вјероватно – да; први пут прије *Сеоба*.

Откуда то, како и зашто?

Годину дана прије него што је испјевао и изгрцао *Србију* и двије прије него што ју је објавио, 15. маја 1924, Милош Црњански је у *Политици* публиковао један од најзначајнијих текстова за своју књижевну еволуцију – есеј о мемоарима генерала Пишчевића. Од тада почиње инкубација *Сеоба*. Тада је, вјероватно, почело и отварање Милоша Црњанског према старијим слојевима српског језика. Отуда и архаизована *Србија*, инспирисана Исаковичима и Пишчевићем.

А Исаковичи и Пишчевић, и старији језички слој, враћају у дјетињство и у мјесто рођења, у родитељску кућу, у туђини, изван Србије. У том знаку су два наредна катрена. И баш тада, и ту, у туђини, изван отаџбине, развијала се љубав и чежња за њом, и брига као болест „за цео живот“. Тада и тамо је створена њена слика небеска и рајска, у дјетињој и дјечачкој машти, и требало је чекати тридесет, или безмало тридесет година да се бившем дјечаку отаџбина јави са својом зеницом грозном:

Порођајем у туђини, под замрзлим снегом,
хранише ме твојим гласом, слабошћу и негом.
Спустише ме у немоћ детињства, да те волим
и бригом, за Тобом, за цео живот, оболим.

Повише ме у беду, да Те дивну, рајску, знам,
али не додирнем дисањем и не сагледам.
Тридесет година да чекам да ми се јавиш
и зеницом твојом, грозном, над земљом заплавиш.

Али то је било у дјетињству, прије Великог рата.
Сада је другачије. Слиједе двије горке строфе, контрастно постављене према претходнима, наведенима. Успостављена је временска опозиција некад и сад, дјетињство – зрелост. Поеме *Стражилово* и *Ламент над Београдом* испјеване су на просторној опозицији овдје и тамо; туђина, у којој се пјесник налази, и завичајни, блиски предјели. *Србија* – на временској: рајска Србија наспрам проблематичне, можда непостојеће Србије, у савремености расуте по морима, гробљима и брдима, деградирани и унижене пјесничким сликама – јарак за умирање, муљ и блато, крпа, страшило у житу, одмориште за вране и врапце:

Таласај,
милуј, спавај – као јарак сад чека завичај,
да трулим, и да се никуд више не винем, жив.
Кад изнемогнем, и мога распадања талог
сливаће се у таму, кроз река наших муљ и слив,
и земљу која ври, на дну блата устајалог.

О, та крпа,
страшило у житу, испод Месечевог српа,
бедница што вреба пут и стада, из заседа.
То је сад Она, одмор вранама и врапцима,
што ни сахранити мирно у небеса не да,
сјај, што ми оста под болним очним капцима!

Слици рођења и сликама дјетињства супротстављене су тешке слике јарка за умирање, распадања у благу; Србије која не да пјесничком субјекту ни сјај што је остао испод очних капака у небеса да сахрани.

Пјесник се у наредна три катрена поново враћа сликама родитеља, дјетињству и дјечаштву. И у *Сербији*, дакле, постоји опозиција строфа и антистрофа, али не као касније у *Ламенту*, гдје је досљедна опозиција између непарних строфа и парних антистрофа постала принцип компоновања поеме. Тако строгог поретка у *Сербији* нема. По правилу, дуже строфе у *Сербији* проблематизују савремену отаџбину и стање у њој.

У претходно наведеним катренима о рођењу и завичају и у наредна три које наводимо, препознајемо мотиве из *Коментара* и других аутобиографских записа:

Зар лутајућ ми отац ту је земљу видео?
И њој ме мати дојила од првога плача?
Љубичасти Шар зна колико сам се стидео,
јер са мнош, цветно дрво, већ уморно корача.

Никад ме нису свет, ни блуд, слатко опијали,
већ та земља коју се умарам да разгалим!
Ни свила, ни страст ме нису тако увијали,
као загрљај болан тих мртвих, телом палим.

За тамни јаз лепоте државе сам лудео,
у души мирис горак рађања удисао,
па и кад бих, смућен, у туђини заблудео,
брак, на родном тлу, враћао је свему смисао.

У сиромаштву, у снијегу, дјечак је повијан „у беду“ и стављан да спава у дрвено корито умјесто у колијевку, а храњен је пјесмама и причама о рајској и славној

небеској Србији, о Србији. Он је од првога плача дојен за ту земљу, а ништа га никада није тако опијало као та земља и њени погинули јунаци. Отуда болан и трајан загрљај мртвих, „телом палих“, али у дјечаковој души и рајској Србији вјечно живих јунака. Отуда лудило младалачког патриотизма и занос идејом и љепотом своје државе, јер је „најбољи лек за све недаће нашег народа једна своја држава. Отуда код мене то родољубље, тада, као нека врста лудила“, писао је Црњански у *Коментарима* уз пјесму „Југославија“. Црњански је, очито, Југославију доживљавао као своју државу, али је Србију боловао.

Посебну тематску линију у *Србији* чине брак, зачеће и рођење. То су, очито, питања која су опседала младог Црњанског, будућег пјесника у дјечаштву и првој младости, па и нешто касније. То су били извори наде и судбинске везе са отаџбином. У путопису о Тоскани начело рађања је повезано са припадношћу народу и са осмишљавањем те припадности:

„Али тек ту, у Сиени, очи у очи сагледах оно што треба славити: рађање. У њему ми се причини смисао живљења у одређеном народу, једна необична, сферска, музикална утеха за младост која је пошла да оде, после прве половине живота. Оно је очишћење од сељачких бесова, спасење од неизмерног умора словенског, који се јавља чим се изиђе из анималног.“

У поеми *Србија* – видјели смо – прво се јавља мотив сопственог рођења у туђини и од првога зрака свијести усмјереност на љубав према отаџбини и на бригу за њу. Потом се у једанаестој строфи јавља мотив брака који на родном тлу даје свему смисао: „брак, на родном тлу, враћао је свему смисао!“. Али већ у дванаестој строфи сопствено рођење је туга која се не да ублажити „у брдини тврдој“ нити се може „сенима својим“ наћи мира:

И сад, у тој
брдини тврдој, без смисла по крви расутој,
не само да сенима својим не нађох мира,
него ни за туге, што се родих да ублажим,
не знам више шапата, погледа ни додира.

У Србији, зорњачу тражим.

Изгледа је ово вријеме (1925–1930) доба „тражења Зорњаче“ Милоша Црњанског. Тражио ју је у Италији, у Тоскани, куда су је тражили сви народи, осим словенских; па у српској књижевности, у Бранка Радичевића и у Његоша; па у Словенству, које је, на крају путописа *Љубав у Тоскани*, „дрхтало као звезда зорњача“. Сликком звезде у бескрајном плавом кругу почињу *Сеобе*; Исаковичи траже зорњачу у Русији, у сеобама. Тражио ју је и у писању о зачећу као спасу од утапања у морским таласима: „писаћу о зачећу, као о звезди што сија, о могућности спаса из горких и страних таласа, бљутавих при утапању“. Као да се све то згуснуло у *Србии*, и као да је у њој свака звијезда хладна и далека, неутјешна.

То потврђују наредне три дуже строфе – четрнаеста, петнаеста и шеснаеста – усмјерене и на космичке просторе, али у којима су и најмеланхоличнији стихови о односу нас и Бога, пјесника и Србије, и о човјековој пролазности:

А биће:

аметист нису ни овде зенице, кад свиће,
и дах је жића мање, него у туђини, чист.
У Богу је ведро. У нас, све се сневесели,
и, као што јесен не зна сваки свој свео лист,
умрећу због Србије, а нисмо се ни срели.

Ми смо, а прије свих – пјесник, односно пјеснички субјекат, контрастно постављени према Богу: „У Богу је ведро. У нас, све се сневесели“, па је човјек што и суви лист. Откуда ће јесен, или Бог, или шума, или листопадно дрво, или било ко – знати сваки свој суви лист, а суви лист Црњанског асоцира на Бранка Радичевића и на смрт. Сусрета са Србиом нема нити га може бити, али зато има сувога лисја. Зато се ова строфа поентира, како већ рекох, једним од најтужнијих стихова српске поезије:

Умрећу због Србије, а нисмо се ни срели.

Петнаеста и шеснаеста строфа су смисаоно нераздвојне, неодвојиве, иако су међусобно контрастно постављене. Обје су усмјерене на космичке просторе: петнаеста на ноћно, Мјесечево, а шеснаеста на дневно, Сунчево небо. Обје су досљедно упитно интониране, чиме се сугерише запитаност и недореченост пјесничког субјекта, и тајанственост неба, загонетност космоса, али и несумњива човјекова пролазност, која је овдје добила једну од најљепших пјесничких слика:

Да ли је
то иста моћ која све расипа и разлије?
Месећ, што котрља, вечером, празни свет свој жут?
Она магла, и дим, што стреса, луком сребрним,
кад раздире ноћ, на светли, незнан Млечни Пут,
што се губи у звезданим пустињама црним?

Или сјај
јутарње буктиње Сунца, што диже у бескрај,
па нас љуља, у плаветнилу, као росну кап?
Лед вечерњаче, румен у надземаљској тузи?
Кад, у сутон, преливају облаци као слап,
пролазност, у којој смо сви, у провидној сузи?

Пјесник се, дакле, пита да ли је ноћна и дневна, Мјесечева и Сунчева, моћ из истог космичког, божанског извора, сугеришући нам потврдан одговор, без обзира на опречне појавности и контрасте. Пјевање Црњанског и овдје прати Мјесечев „лук сребрни“ који „раздире ноћ“, али се Млечни Пут губи у прилично неутјешним „звезданим пустињама црним“. Том сликом звезданих пустиња црних завршава се петнаеста строфа, чиме слика звезданих пустиња црних добија повлашћено мјесто у строфи и додатну значењску тежину.

Шеснаеста строфа почиње јутарњом буктињом Сунца, која нас диже у бескрај и љуља у плаветнилу као росну кап. Други члан поређења – росна кап – означава човјекову чаробну сићушност у космичким размјерама. Али буктињу сунца брзо контрастно смјењује „лед вечерњаче, румен у надземаљској тузи“. За астралне просторе – за звијезду вечерњачу – није везана утјеха, већ *лед* и *надземаљска туга*, што је у доброј мјери сагласно са пјесниковим тражењем зорњаче у овој поеми.

Све су прилике да ова поема има јаку унутарњу кохеренцију и да се та кохеренција учвршћује на „надземаљској тузи“. Зато завршни стихови шеснаесте строфе конкретизују и тематизују пролазност пјесничком сликом: „Кад, у сутон, преливају облаци као слап / пролазност у којој смо сви, у провидној сузи“, а њу – пролазност – „преливају облаци као слап“. „Надземаљска туга“ је, наравно, превасходно људска и земаљска. Цијела *Србија* Милоша Црњанског ствара један од најинтензивнијих, најмоћнијих доживљаја надземаљске туге на личном, националном, историјском и космичком плану. И у томе је њена необична естетска вриједност; њено лирско чудо.

Нада у зачеће и весеље пропирује се пољупцем као ватрицом на домаћем огњишту, у деветнаестој строфи:

Надам се да ћу на брду уморан да духнем,
 зачеће и весеље пољупцем да потпирим.
 Расцветане падине да врачам и укунем,
 непомичношћу, сав свет да стишам и умирим!

Двадесет прва строфа са својих шест стихова тематизује рат и са њим у вези губитак жеље за сином и потомством. Рат је најстрашније искуство младости Милоша Црњанског, чији стих: „На мртвима сам провео младост“ болно сажима искуство рата. Рат је за Црњанског ружна слика, порнографија, „смех и разврат“; он убија жељу и нагон за рађањем:

И би рат,
 да се, над гробљем нашим, омили смех и разврат,
 и скине, навек, жуд за сином, са мутна ока?
 Зато је зар била тама мяса и сјај мисли,
 дуж младости, невеселост горка и дубока,
 да са Србиом умру и мог имена смисли?

Нада у зачеће и рођење биће илузија; завршни стихови двадесет треће строфе – сестине – поричу потомство:

Не оста ми ни мила рода,
 што, бела, руменом ногом хода.

Наредна, двадесет четврта строфа, то потврђује и прецизира:

Ни дете моје, дакле, не силази са неког,
 пречистог и предивног, нежног света далеког,
 у коме се невидљиво у видљиво мења,
 недокучивом, свезнајућом слашћу рођења.

Живот и код Црњанског рођењем долази са неког непознатог и тајанственог, „пречистог и предивног, нежног света далеког“, при чему се невидљиво, тајанствено и божанско преображава у видљиво – у новорођенче и нови живот. Рођење је недокучива и свезнајућа сласт која се пјесничком субјекту као родитељу неће збити: његово дијете не силази нити ће сићи са тог пречистог и далеког свијета у овај живот.

Најзад, у двадесет осмој строфи пориче се будућност која је канула „сузом брака“ на родну отаџбину:

Вратих Ти се!

Па зар да копним, болујем, мрем,
у смрти, куда си брдовита се расула?

Будућност што ми обећа расцветали Срем,
узалуд је, сузом брака, на Тебе канула.

Суочење са Србиом на Крфу, двоструко огледање у таласима мора-гробнице, значило је и суочење са сопственом прошлошћу, са дјетињством, младошћу и ратом. То је већ тада свођење рачуна и животног биланса, па се *Србија* претвара у двоструки ламент – ламент над пјесником и ламент над Србиом. *Србија* је већи и неутјешнији ламент од *Ламента над Београдом*, јер Београд у завршној поеми блиста као оличење највиших вриједности супротстављених ништавилу. Ламент над плавом гробницом, над потопљеном и несахрањеном војском, постаје и ламент над Србиом, и над самим собом, и над својом прошлошћу, па и будућношћу, и судбином. Горана Раичевић вели:

„Онај који је говорио: 'Не никад не желим сина' као да је у овој жалопојки над узалудном жртвом која не обнавља пуну земљу, и не доноси обнову и рађање, тужи и над властитом бездетном судбином.“

Не у *Лирици Итаке* и не у *Ламенту над Београдом*, већ у *Србији* је Црњански испјевао своје најтужније, најбезнадније стихове.

Тежак је, мучан и болан доживљај Црњанског Београда и Србије са острва Крфа, са погледом на Видо. Пјеснику је мучно од тога што се сада у Београду „свира, пева, једе, пије“ и што „они који нису погинули кажу, смрт наших хероја имала је величанствен смисао“.

Болан је овај пјесников сарказам, али је још болније осјећање даљине која се увећава између мртвих војника у плавој гробници и Србије у „брдини тврдој, без смисла и по крви расутој“, и то Србије која је ушла у своју неизвјесност стварајући нову, велику државу. Црњански је, несумњиво, био Југословен, али никада није престао бити Србин нити се питати о судбини Србије; отворено и јасно се питати – да ли Србија постоји после трећине изгубљеног становништва, све најбољих младића:

„Мртви се не чују. Србија је далеко, уосталом, да ли и постоји? Море је бескрајно и ови мртви неће се вратити никада. А кад би се и вратили, ко зна, не би ли пролазили са тавним очима и пожутелим лицем, крај својих села, кућа, па и породица?“

Завршне три строфе *Србије* у знаку су дубоке туге, гашења љубави, наде, илузија. Метафизичка, небеска Србија из дјечјих снова – недостижна је. Пјеснички субјекат и та Србија неће се нити могу срести. Али још је остао жар згасле љубави за Њом да изнутра, из груди, пече:

Љубав мутна више на уснама ми не руди,
нит ми по несвести протичу преображења.
Згаснуо жар за Тобом сија ми још из груди,
али пун жалости и очајног раздражења.

Нећу сачувати ни мисао,
да сам цветну грану удисао.

Занавек, збиља, зар, овај свршетак се шири,
свему што је било сазидано уврх гора?
Зато су фрuloм планини свирали пастири
и души мојој Србија била што и зора?

Круг је затворен. Зора је на почетку, зора је и на крају поеме – њена посљедња ријеч. На почетку се испливава гробљу у несвести; на крају се над зором ставља упитник, јер је *занавек* дошао свему крај што је било сазидано уврх и изнад гора. Сусрет са метафизичком *Сербиом* је немогућ, али је зато могуће због те Србије – умријети. Отуда један од најтужнијих стихова Милоша Црњанског и један од најтужнијих стихова српске поезије:

Умрећу због Србије, а нисмо се ни срели.

Са Србиом се не можеш срести, али баш зато можеш због ње умријети.

Србија Милоша Црњанског јесте поема надземаљске туге, личне, историјске, отаџбинске и космичке. Она завршава прву фазу стваралаштва овога пјесника наговјештавајући већ тада негдје започете *Сеобе*.